

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Єременко

ПРАВО І БЕЗПРАВ'Я

Роздуми над книгою Олександра Литвинова «Право як феномен культури: спроба філософського осмислення» (Луганськ: Янтар, 2013, 800 с.)

Сьогодні правова проблематика набула неабиякої ваги, з огляду й на реальні сподівання українського загалу стосовно поступу до тих умов життя, що їх асоціюють передовсім із європейським вибором, і на панівні гасла переважно ідеологічного змісту, що їх пропонує влада протягом усього періоду незалежності. Але просування в цьому напрямі виглядає не таким вже й безхмарним і простим, як здавалося ще нещодавно; випробування для переважної частини населення нашої країни не просто продовжуються, але й стають дедалі складнішими. У цьому контексті ключові поняття конституційно закріплених перспектив виявляються невиразними, що не поліпшує стану справ у суспільстві, натомість обертається не тільки недовірою, а ще й іронією щодо згаданих перспектив. Немов повторюються часи надій початку 60-х або кінця 80-х років минулого століття, тільки, висловлюючись афористично, в іншій тональності, уже більш мінорній. Ця тональність набула ще й трагічного розташування на загальних рівнях і музичного, і екзистенціально-онтологічного втілення в нашому бутті останніх уже майже двох років. Друге автор рецензованої монографії пильно відзначав ще 2013 року (це рік рекомендації монографії до друку), перше неодноразово згадується на її сторінках як обов'язковий мотив культурного розвитку людства, починаючи з Платона й навіть із більш ранніх мислителів, і закінчуючи сьогоденням, відтак увиразнюється непересічне культурне значення темперації музичного ладу. Останню О. Литвинов зображує як культурне досягнення людства, порівнянне з ідеєю рівних прав кожної людини. Це – підґрунтя його дещо несподіваної, але також обґрунтованої позиції щодо періоду від XVI століття й до наших днів як «другого осьового часу». Оскільки я займаюся філософією історії, то для мене ця гіпотеза є найвагомим внеском філософа права в сучасне соціально-філософське знання. Втім, коли згадати, що Карл Ясперс, автор визнаної сьогодні ідеї «осьового часу» як періоду інтелектуального становлення людства, був за освітою лікарем, а за покликанням філософом, то інтелектуальна сміливість музиканта, філософа й правознавця, яким є п. Литвинов, а також безсумнівний естетизм ідеї другого осьового часу, більше нас не дивуватимуть.

© О. Єременко, 2015

Серед основних понять-надій часів емоційного піднесення початку незалежності головним можна вважати поняття права та пов'язаних з ним понять правової держави й прав людини. Сподівання не здійснилися, або, дозволимо собі сказати, знов і знов не можуть здійснитися, і сила надії відчутно зменшується, стає зрозумілим, що простого перенесення значення цього поняття на реалії нашого життя не досить, аби змінити це життя на краще. Поліпшилися хіба лише становище обмеженого кола громадян нової країни, причому переважно тих, хто нехтував споконвічними моральними й відомими правовими принципами. А тому й зазначені поняття почали втрачати свій вплив на свідомість і свою соціальну вагу.

Як на нашу думку, дослідження О. Литвинова присвячене переважно саме цій проблемі, а формулювання його теми додає до ключового слова «право» в значенні надії, про яку щойно йшлося, слово «культура». Останнє не тільки пояснює фактори, що зводять нанівець сподівання та заплановані нібито перспективи, але й постійно зумовлює той стан стагнації, що його демонструє наше життя, попри окремі спроби втілити надії, що жевріють у душах тих наших співвітчизників, чия свідомість не є «зашореною» постійними негараздами поточного життя. Знаходячись у «зоні АТО», відчуваєш це не тільки гостро, але й трагічно, й це відчуття значною мірою відповідає загальному настроєві рецензованої праці.

Монографія складається з п'яти розділів, що містять сукупно тридцять чотири підрозділи. Розділ I «Культура як категорія права» й за назвою, і за змістом присвячено тлумаченню категорії «культура» як регулятивного принципу (автором підкреслюються її перш за все регулятивна та контролююча функції). Це призводить до низки висновків, які мають довести не тільки її творчий, але й правничий характер. О. Литвинов, спираючись на спадок вітчизняної філософії культури («київської антропологічної школи»), де ця категорія визначається як буття людини в усіх його проявах, втім, наполягає на тому, що культура має винятково позитивний зміст для людини. А все, створене людиною, включно з негативними аспектами її діяльності, пропонується означати як «цивілізація». Ця позиція відома, вона дозволяє в діалектику стосунків між цими категоріями внести правничу складову, яка відтак набуває винятково позитивного значення. Такий підхід автор підкріплює ще й етимологічним ракурсом дослідження, знаходячи підтвердження в термінах античних часів, що мають громадянський і навіть політичний сенс. Поняття «раціоналізації буття людини в праві» вказує на один із чинників розрізнення «культурних ареалів» Сходу і Заходу. Доводиться, що таке розрізнення, попри певну умовність, не втратило своєї евристичної ваги, зокрема в додатковій класифікації культур, яку робить сам автор. Він розподіляє їх на «первинні», або творчі, та «вторинні», або «імітаційні», пропонує критерії такого розподілу, де раціональне й ірраціональне відіграють ключову роль.

Загалом, до позитивних якостей рецензованої праці ми зарахували би певний морально-раціоналістичний пафос, який пронизує концепцію автора. ХХ століття було свідком потужних атак як на *ratio*, так і на моральні цінності, унаслідок чого засадничі принципи гуманістичного світогляду опинилися під загрозою. Виникли сумніви щодо сутнісного характеру зв'язку раціональності й моральності. У нас склалося враження, що О. Литвинов не тільки не сумнівається в тому, що розум за своєю суттю є моральним, а мораль – розумною, але й готовий усіляко декларувати й обґрунтовувати цей взаємозв'язок. На наш погляд, слід усіляко вітати це своєрідне «гуманістичне лицарство» О. Литвинова.

Розділ 2 «Право як категорія культури» демонструє метаморфози права від феноменологічного його тлумачення через соціологічне до суто правознавчого та державознавчого. Своєрідне «занурення» у «світ повсякденності» показує те, що фактичність переважає значущість і онтологічний підхід формує об'єктивніший погляд на право, ніж гносеологічний, що переважав досі. У кожному разі це стосується правової свідомості та правової культури. Буденність і панування буденної свідомості автор додає до відомої характеристики суспільств як «закритих» і «відкритих», а та, у свою чергу – до авторського розподілу їх на «первинні» і «вторинні». Екстраполюючи такі позиції та висновки на українську сучасність і, частково, на вітчизняну історію, автор доходить висновків, які формулюються в досить незвичній і навіть неприємній (або, як він сам висловлюється, «некомпліментарній») термінології. Йдеться про «соціальний паразитизм» вторинних культур, до яких у цій праці однозначно відноситься й культура українська, перш за все в її соціально-правовому аспекті, про корупцію як «культурно-національну традицію» й навіть про нове визначення державного ладу в Україні як «негатив-патерналізм». Водночас ми бачимо й аналіз проблеми стикання та взаємодії злочинної («бандитизм») та героїчної діяльності. Розглядаючи цю проблематику, О. Литвинов намагається обґрунтувати таку тезу: завдяки культурі як діяльності, що має позитивне значення для людини, багато з різновидів цієї діяльності «виноситься» за межі культури, у сферу злочинного, інтерпретованого як суто антикультурне.

Не можу втриматися від ще одного екскурсу у філософію історії. Аналізуючи історичні витoki правових норм, О. Литвинов приділяє неабияку увагу дегероїзації історії. Придивляючись до облич «славетних героїв» минулого з позицій сучасного гуманістичного права, автор дає безсторонні оцінки таким культовим постатям «профанної» історичної свідомості, як козак, князь, засновник держави тощо. Можна закинути авторові неісторичність його погляду: мовляв, такі були тоді часи, такі умови, такі психологічні особливості «звитяжних мужів» минулого. Яка історія, такі й герої.

Але ми спростовуємо такий закид. Події нашої сучасної історії примушують нас (попри значну зацікавленість історією та велику повагу до неї), слідом за класиком порушити питання про «злиденність історицизму», хоча й у дещо іншому ракурсі. *Історія кочче потребує дегероїзації*. Коли спостерігаєш за подіями поблизу, приходиш до приголомшливого висновку: оспівані епічними поетами та видатними істориками козаки, лицарі, витязі та інші «звитяжні мужі» за своїм психологічним малюнком були, найімовірніше, такі ж «ватники», як і теперішні, тільки інакше озброєні.

Від «великих подій» перейдемо до повсякденності. Автор наголошує, що важливою ознакою свідомості у вторинних культурах є редуccionізм. Цей редуccionізм зовсім не є нешкідливим, навпаки, він вельми небезпечний. Саме жага до спрощення формує «соціокультурний інфантилізм» представників вторинних культур. Ба більше: спрощення розуміння соціальної реальності – шлях до кримінальності; панування повсякденної свідомості криміналізує соціум. Тут ми, як кажуть, «знімаємо капелюха» перед проникливістю автора. Адже це написано в 2012 році! Тобто задовго до подій у сучасному Донбасі. Соціальний інфантилізм луганчан, їхню нездоланну волю до спрощення сучасної соціально-політичної, геополітичної, економічної та культурної реальності нам з автором, на жаль, довелося не тільки пізнавати з теоретичних джерел, але й безпосередньо – зі сурової емпірії повсякденного життя.

З міркувань О. Литвинова випливає висновок, який досить легко сформулювати, але дуже важко реалізувати. Щоб досягти суттєвих успіхів на шляху до європейської спільноти, *українцям потрібно радикально змінити свою повсякденність*. Політичні реформи – це лише піна на поверхні соціального життя. Треба зруйнувати наявну повсякденність, трансформувати її, створити нову за змістом і формою. Відверто кажучи, непосильна задача, опускаються руки...

Читання монографії О. Литвинова навіяло нам наступне, можливо, дещо риторичне формулювання. Що таке пострадянські суспільства (окрім Прибалтики та, можливо, Білорусі)? *Це олігархічна влада плюс криміналізація всієї країни*.

Стосовно переліченої в цьому розділі проблематики слід відзначити, що вона, безперечно, потребує окремого аналізу. Декілька слів додамо лише про підрозділ, присвячений корупції.

Культурологічна інтерпретація корупції надає їй дещо об'ємнішого значення, приносячи водночас і дещо несподівані результати. З одного боку, слід вельми позитивно оцінити пояснення невикорінності корупції, яке виходить з природи самої людини (прагнення до економії зусиль, енергії тощо), з іншого боку, не виглядає такою вже й переконливою інша думка, про роль православ'я (фактично – негативну, згідно з автором) у цій сфері людських контактів. Звідси впливає багато запитань, як від виявлення загального значення сакральності в духовній культурі, так і, наприклад, стосовно інших релігій та конфесій, де дух критичності також не є таким, що переважає, а дух агресивності є незрівнянно більш інтенсивним.

У Розділі 3 «Історія правових ідей як розвиток культури», найбільш об'ємному, автор демонструє свою обізнаність в історії правової думки (що є досить закономірним, оскільки він майже два десятиліття викладає курс історії вчень про державу і право, який значною мірою збігається за змістом з історією філософії права), проводячи «червоною стрічкою» думку про значення раціональності в становленні права як гуманістичної складової культури. Тут він також висуває вже згадану досить нетривіальну концепцію «другого осьового часу» (називаючи це «внеском філософії права у філософію історії»), яка обґрунтовує роль теорій природного права у створенні сучасного світу. Ця точка зору є наскільки оригінальною, настільки ж і спірною, хоча в тексті монографії наведено достатньо доказову аргументацію. У цілому, новизна й значущість цієї ідеї видаються нам цілком безперечними. Ми можемо лише закликати колег до осмислення багатого філософського й культурологічного потенціалу ідеї «другого осьового часу». Що ж до загальної оцінки всього розділу, то тут можна лише додати про дещо перебільшену, на наш погляд, оцінку досягнень американської філософсько-правової думки, хоча матеріал викладено досить цікаво. Цікавими є також і звернення до сучасного стану філософсько-правової й теоретико-правової думки, тобто до вчень XX та XXI століття.

Щодо Розділу 4 «Культура – Право – Держава: концепції XX століття». Йдеться виключно про особисті досягнення О. Литвинова у дослідженні правової (або культурологічної як правової) думки XX століття, чим і зумовлено вибір персоналій. Слід відзначити також, що в розглянутих концепціях (О. Шпенглера, Г. Гінса, Р. Познера та А. Вайшвілі) автор знаходить і підтвердження своїх думок, і підтримку своїм висновкам, включаючи й доволі різкі (демократія як «диктатура грошей» у Шпенглера, привілеї представників влади як «агресія проти ближнього» у Вайшвілі тощо).

Розділ 5 «Освіта – юридична освіта – правова реальність» присвячено стану ключової для культури сфери – освітянської та її впливу і взаємодії з правосвідомістю й правовою реальністю в цілому. Загальний критичний підхід, що його демонструє автор стосовно правових і державно-правових проблем, перш за все в Україні, конкретизується в низці питань, що мають світоглядне підґрунтя. Він обстоює абсолютну цінність гуманістичних принципів взаємовідносин і взаємодії людей, що в умовах сучасного стану освіти поступово втрачається. А це в праці характеризується не тільки як втрата культурної складової у формуванні нових поколінь, а й навіть як загроза самій державності. Як на мене, події саме того часу, коли з неймовірними труднощами «з'являлася на світ» сама ця праця, є істотним підтвердженням споглядань і висновків автора. Одним із факторів називаються рудименти радянського розуміння призначення та функціонування правоохоронних органів як репресивних силових структур. Звідси випливають і відповідні завдання з їх реформування, зокрема автором підкреслюється культуротворча роль і громадянське значення соціогуманітарних навчальних дисциплін у підготовці майбутніх юристів і офіцерів міліції, зокрема курсу філософії. Те, що сьогодні відбувається в цій сфері державного життя, також свідчить на користь зазначених висновків. Для викладачів вищих навчальних закладів безумовно буде цікавим також підрозділ, присвячений академічній нечесності та міжнародному досвідові боротьби з нею.

В цілому ми відзначили би дві основні позитивні риси праці Олександра Литвинова. Передусім, це онтологізм (у доброму сенсі слова) його підходу до права. У марксизмі була гарна (між іншим, зовсім не Марксом і не Леніним вигадана) категорія – «об'єктивна реальність». У постмодерністському світогляді об'єктивна реальність («те, що означається») або ставиться під питання, або зовсім викреслюється з «пристойного» філософського дискурсу.

Відрядно, що О. Литвинов намагається прорватися до об'єктивної реальності правових відносин, і йому це вдається. За правовими ідеями, концепціями, текстами, за різноманітними й доскональними їх тлумаченнями автор бачить об'єктивну реальність права як соціально-культурного феномена в усій його онтологічній вагомості. (Зрозуміло, що насправді ця реальність є суб'єктивно-об'єктивною, але наразі ми не заглиблюватимемося в цю діалектику). І автор своїм аналізом і висновками намагається посприяти вдосконаленню цієї реальності, яка всіх нас зачіпає в найбезпосереднішому сенсі.

На наш погляд, з цією повагою до онтології пов'язана й друга позитивна риса книги О. Литвинова: її доказовість. Можливо, ми надто критичні, але в нас виникло враження, що сучасному філософському дискурсові нерідко притаманна деяка зневага до аргументації. Сучасний автор часто уникає доведень, вдаючись до риторичних фігур на кшталт: «таке моє бачення; якщо воно вам не подобається, шукайте собі іншого». Литвинов демонструє стару добру чесноту аргументованості. Його анітрохи не збентежить питання: «Чому ми повинні ту чи ту проблему трактувати саме так, як ви пропонуєте?» Навпаки, він буде радий такому запитанню й почне ретельно доводити, чому саме так.

Звичайно, монографія не позбавлена деяких недоліків, спірних моментів. Наприклад, викликає сумнів трактування автором потлача як своєрідного «протохабаря», притаманного архаїчним суспільствам. Потлач – це ритуально-демонстративна розтрата й навіть знищення свого майна. В акті цієї розтрата організатор потлачу

повинен продемонструвати свого роду «чесноту» зневаги до матеріальних благ. Потlach – це одна з форм жертвних відносин в архаїчній спільноті.

Певну незгоду викликало в нас і наступне, досить важливе положення концепції автора. Ставлення О. Литвинова до християнства досить неоднозначне. (І це цілком зрозуміло, бо що взагалі може бути складнішим і вагомим за християнство, якщо розглядати його роль у світовій історії та культурі?) До православ'я автор ставиться критично, підкреслюючи його системоутворювальну роль у формуванні негатив-патерналістської свідомості східних слов'ян. Православній традиції автор протиставляє католицьку й особливо протестантську з властивими їм незмірно більшою увагою до правових аспектів регулювання суспільного життя та незмірно потужнішою традицією незалежності від світської влади й навіть протистояння їй. Тут ми не маємо заперечень.

Але, на наш погляд, О. Литвинов дещо перебільшує правову наповненість раннього, апостольського християнства. В його зображенні Христос виглядає (зокрема, у протистоянні Пілату, та й загалом) провісником не тільки принципово нової моралі, але й принципово нового, гуманістичного права. Безперечно, зерно істини тут є, але, в цілому, це дуже спірна й неоднозначна теза.

Ризикуючи наразитися на звинувачення в проповіді антихристиянських настроїв, ми, все ж, наполягатимемо на тому, що раннє християнство за своїм духом є агоридичним, ба навіть антиюрідичним вченням. Римське язичництво набагато більш юридичне, ніж християнство. Христос порушує правопорядок, коли виганяє торговців з храму; його притча про оплату робітників у винограднику формальній справедливості юридичного окрушництва протиставляє вищу, божественну справедливість-благодать (Мв., 20: 1-16). Дискусію з Пілатом він намагається перевести з юридичної в морально-метафізичну площину. Доброчесному розбійнику досить визнати Христа Сином Божим, щоби здобути Царство Небесне. Ісаак Сірин правильно виразив дух християнства у своєму вислові: «Якщо Бог справедливий, я загинув». Христос наполягає на тому, що він приніс у світ іншу, незмірно вищу правду, ніж правда правова, нехай і найліпша.

Безсумнівно, у своєму подальшому розвитку християнство соціалізувалось, а католицизм і протестантство ще й юридичизувалися. Але первісне християнство є ще більш аправовим, ніж православ'я. Втім, з цього питання, зрозуміло, можливі дискусії.

Але подібні недоліки не знижують в цілому високого теоретичного й методологічного рівня розвідки О. Литвинова.

Досить важко в межах стислої рецензії відзначити всі або навіть основні досягнення автора, як і його думки, що здаються дискусійними. Але виглядає безсумнівним те, що його праця є щирою спробою не тільки вченого, а й громадянина діагностувати, як висловлюється він сам у Передмові, той стан нашого поточного буття, що його важко назвати нормальним (себто нехворобливим), і, попри подекуди емоційно перевантажені оцінки, окреслити шляхи подолання зазначеного стану. Саме ці дві мети, на наш погляд, є основним для рецензованої праці О. Литвинова.

Стаття одержана редакцією / Received 12.08.2015

Alexandr Yeremenko

**Law and Lack of Rights. Reflections on the Book by Alexander Litvinov
«Law as a Phenomenon of Culture: an Attempt to Philosophical Understanding»
(Lugansk: Yantar, 2013, 800 p.)**

Review of Alexander Litvinov's book «Law as a phenomenon of culture...».

Alexandr Yeremenko, doctor of sciences in philosophy, professor of Department of Philosophy at Volodymyr Dahl East Ukrainian National University.

Олександр Єременко, д. філос. н., професор кафедри філософії Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Александр Еременко, д. филос. н., профессор кафедры философии Восточноевропейского национального университета им. Владимира Даля.

e-mail: alyeremenko@gmail.com
